

Friedrich Schiller och estetisk fostran

Sten Dahlstedt

Friedrich Schiller (1759–1805) bär om någon upp Tysklands rykte som en nation av diktare och tänkare. Hans vackra språk pryder inte bara den mer eller mindre offentliga EU-hymnen, hans och Ludwig van Beethovens *Ode an die Freude*. Samtidigt tillhör hans dramer fortfarande teatrarnas standardrepertoar. Ännu i slutet av 1990-talet kunde förespråkare för ett bredare kulturbegrepp åberopa hans teoretiska skrifter när det gällde att ge konsterna ett existensberättigande. Att dessa skrifter har haft – och har – en alldeles speciell ställning på estetikens område är varken någon större nyhet eller särskilt överraskande. I framför allt *Estetiska brev*, publicerade 1795, men med en lång och intressant förhistoria, lyckades han med konststycket att beskriva konsten som ett nödvändigt inslag i den mänskliga naturen och samtidigt presentera den som en självklar, fostrande samhällelig verksamhet.¹

För att kunna göra detta behövde han gå ett bra stycke utöver ett snävt konst- och litteraturteoretiskt perspektiv. Han blev tvungen att förhålla sig till de olika positionerna i den samtida filosofiska debatten. Med rötter i denna debatt, men till stor del på grundval av en pigg men fortfarande lite nymornad fysiologisk vetenskap, fanns också psykologiska teorier som kom att spela en roll. Men för att kunna ro i land den uppgift han påtagit sig med *Estetiska brev*, behövde han dessutom förhålla sig till inslag i de politiska filosofier som diskuterades i en tid som präglades av den franska revolutionens svallvågor.

I vår tid är det lätt att konstatera att estetisk fostran kan betyda ett flertal saker. Det kan helt enkelt innebära att bildningsinnehållet görs aptitligt genom att det ges en estetisk förpackning. Det kan handla om att skola människor, så att de blir mottagliga för storslagna intryck. En äldre svensk kulturpolitik skulle kunna vara ett bra – och hedervärt – exempel på detta. Ur Schillers synvinkel är det emellertid vare sig det ena eller det andra av detta som väcker det största intresset. I anslutning till Kant framhöll han nämligen, att upplevelser av sköna och sublimes företeelser i sig medförde en förstärkning av den upplevandes förmåga att fatta riktiga moraliska beslut.² Det estetiska fick en plats som en förmedlande kraft mellan sinnesupplevelse och förnuft. Detta bestämde såväl legitimiteten som inriktningen av en estetisk fostran.

Även om Schiller behandlade det estetiskas roll från sina speciella förutsättningar, är det uppenbart att han både anslöt till och lade grunden

för flera, rika traditioner av tankar om konsten, livet, moralen och politiken. I den självklara förlängningen av hans spekulationer kom romantikernas, de tyska idealisternas och – så småningom – Wagners uppfattningar att tankar för att leva och bära frukt måste förmedlas i en sinnlig klädnad. Tankar med rötter hos Schiller har senare kommit till uttryck hos såväl Johann Jacob Bachofen, som hos Max Horkheimer och Theodor W. Adorno respektive Michel Foucault. Vi kan ana ekot av Schillers tankar till och med i den berömda tes om ”politikens estetisering” och ”konstens politisering” som avslutar Walter Benjamins uppsats om konstverket i reproduktionsåldern”. Framför allt möter vi dem i de senaste årtiondenas tankar om livsvärldens, moralens och vardagslivets estetisering inom de senaste årtiondenas kultursociologi och filosofi.³

Denna uppsats kommer fortsättningsvis inte att fokusera kring detta, utan kring några av Schillers föreställningar om konstens – skapandets och upplevelsens – förmedlande roll mellan den yttre naturen och sinnligheten respektive mellan viljan och förnuftet. Hans tankegångar beskrev vare sig någon kort eller rak väg. Tvärtom låter de oss ana att det här, liksom i så många andra sammanhang i hans liv, rörde sig om en enveten och obetvinglig kamp för att nå det uppsatta målet: en teori där den estetiska bildningen framstår som ett nödvändigt inslag i människolivet. Här kommer heller inte att dyka upp några bekymrade funderingar om den fostrandens rätt att bestämma innehållet i det som förmedlas i den estetiska fostran. I Schillers fall är sådana tankar anakronistiska.

Bildning och konst

I det nya samhälle som tog form under 1700-talet började människans samhällsliga vara uppfattas som något hon själv kunde påverka. De teologiska ramar som sedan länge präglat synen på människans lärande bröts sönder i takt med utbredningen av en individualistisk syn på människan. Hon var inte längre inskränkt i ett nät av dygder och laster som hon varit i en äldre, till stor del kristet präglad enhetskultur. I stället hade hon anförtrodd en karaktär, som hon själv förväntades odla till en helgjuten och moraliskt rättrådig personlighet. En grundtanke, inte minst bland företrädarna för den framväxande borgarklassen, var att moralisk rättrådighet och smak i estetiska frågor inte var något bordsadeln förbehållet, utan något som av varje individ kunde förvärfvas genom *bildning*. Sådan kostade visserligen pengar, men begränsades inte genom börd. Den bildade hade i kraft av sina kunskaper och sin fostran rätt att ta del i den offentliga debatten om i stort sett vilka frågor som helst.

I detta samhälle formades också det moderna konstbegreppet som ett uttryck för föreställningen att diktning, vältalighet, skulptur, arkitektur, måleri, musik, dans, och teater hade det gemensamt att de förmedlade ett särskilt slags erfarenheter. Från att diskussionerna här omkring hade haft en

förhållandevis blygsam omfattning vid 1700-talets mitt blev de under seklets senare del alltmer omfattande, samtidigt som frågor av detta slag började tillmätas allt större vikt. Det som Alexander Baumgarten närmast såg som ett sinnligt uttryck för den skapande naturen, hade en generation senare hunnit bli något som ”omslöt den begränsade naturen med idéens oändlighet”.⁴

Ett centralt filosofiskt problem hängde samman med kritiken av den teologiska världsbilden och individualismen liksom med föreställningarna om konstens sinnlighet. Det låg i den paradoxala karaktären hos den dualistiska världsbild som 1700-talets människor ärvt efter framför allt Descartes. Här fanns å ena sidan själen (*res cogitans*), med det rationella medvetandet, och å andra sidan naturen (*res extensa*) som tog plats i den materiella världen. Relationen mellan dessa två medförde vissa svårigheter att exempelvis förklara hur psykiska fenomen kunde förorsakas av fysiska förhållanden och omvänt. En ytterlighet representeras av den mekaniska materialism som Julien Offroy de la Mettrie företrädde i *L’homme machine* (1748; *Maskinen människan*, 1984), där människans funktioner konsekvent förklarades mekaniskt. Just spänningen mellan naturen och människan, som tänkande och viljande individ, illustreras av detta. Frågorna kring detta blev viktiga för Schiller, alltifrån studietidens kontakter med fysiologi och psykologiska teorier som just hunnit se dagens ljus och fram till den mogna diktarens försök att viljemässigt hålla de egna sjukdomarna på avstånd.

Schillers livshistoria kom i hög grad att präglas av flera sådana idéströmningar. Hans utbildning bar i hög grad tidens prägel. Den tjänade, mot bakgrund av den rundmålning av 1700-talets tyska utbildningsväsen, som Hans-Ulrich Wehler gör i första bandet av sin *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, mer än något annat att upprätthålla och förstärka samhällets sociala skillnader. Där förenades en ambition att förmedla nyttiga och yrkesmässigt användbara teoretiska kunskaper med starka strävanden att disciplinera eleverna och förinnerliga egenskaper som ordning, punktlighet och koncentrationsförmåga. Förvisso fick Schiller som student stifta bekantskap med ett klassiskt europeiskt kulturarv och – i bästa fall – med forskning och debatter, som lät honom närma sig aktuella frågor. Framför allt handlade det emellertid om att samhället försökte forma kadror av stats-tjänare som i socialt hänseende skulle befinna sig i dess topp- och mellanskikt, men som ändå inte hade någon självklar hemorts rätt i andens värld.⁵

Från början hade den sjuårige Schiller av sina föräldrar 1765 satts att studera latin, och så småningom också grekiska, för byprästen i Lorch, inte så långt från Gmünd i Schwaben. Detta fick honom att vilja bli präst, vilket också uppmuntrades av föräldrarna. När han åtta år senare enligt planerna skulle börja sina teologistudier uppmanades hans far, som hade en kaptensgrad i den württembergiska armén, av regenten och överbefälhavaren, hertig Karl Eugen, att sätta honom i den av denne inrättade

militärakademien. Denna "Karlsschule", där Schiller tillbringade vad som idag närmast skulle motsvara sin gymnasietid, var en tämligen sluten läroinrättning med uniformstvång och isolering från yttervärlden. Eleverna erbjöds karriärmässigt förmånliga studier och garanterades mer eller mindre statlig anställning då de fullgjorts. Undervisningen, som till stor del stod under hertigens personliga överinseende, präglades av en för tiden förhållandevis modern inriktning på nyttigheter, men också av en påfallande oförståelse mot sådan läsning som kunde egga unga sinnen.⁶

Studiemålet var inte längre en plats i det andliga ståndet, utan mot en karriär i statsförvaltningen. Innan juridikstudierna kommit igång på allvar, visade det sig att behovet av detta slags statstjänare var mindre än beräknat och Schiller fick på hertigens inrådan än en gång byta bana för att bli militärläkare. Detta innebar att han fullgjorde fem års medicinstudier och nästan två år av praktisk läkartjänstgöring, innan hans karriär som skriftställare på allvar tog fart. Medicinen spelade på så sätt en viktig roll för att forma hans intellektuella profil. I båda de två avhandlingar, som han 1779 och 1780 var tvungen att skriva innan han som godkänd kunde lämna läkarutbildningen, berörde han problemet med materiens och andens eventuella möjligheter att verka på varandra. I den första av dessa, som bara fragmentariskt finns bevarad till eftervärlden, och då i en tysk version, vilken vi inte vet om den är en skiss till den inlämnade latinska versionen eller en översättning av delar av denna latinversion. I dess andra paragraf presenterar Schiller mycket målande problematiken kring frågan om anden helt och hållet kan betraktas som materia eller vice versa. I viss mån återkom problematiken också i hans genombrottsdrama, *Die Räuber* (1781; Rövarna), där framställningen av Franz Moor, som är den onde av de båda bröderna, tangerar problematiken.⁷

Ande och materia

I den första av Schillers avhandlingar är utgångspunkten den klassiska cartesianska dualismen. Utifrån denna presenterade han ett antal teorier från det närmast föregående århundradet, vilka förklarade den mänskliga kunskapen utan antagandet av en växelverkan mellan ande och materia. I enlighet med exempelvis Hobbess prövade han tanken att anden inte skulle vara någon annat än materia i rörelse eller rörelse i materien. Han visade också på den möjlighet att anden och materien skulle verka i enlighet med en prestabilerad parallellitet, som Leibniz förespråkade, liksom Malabranches föreställning att materien influerade anden genom gudomlig kraft. Samtliga dessa valde han att avvisa till förmån för den egna, ganska svagt motiverade uppfattningen, inspirerad av den schweiziske fysiologen Albrecht von Haller, att det skulle finnas en förmedlande *medelkraft* (*Mittelkraft*) mellan materiens värld och andens.⁸

Resonemanget är intressant i flera avseenden. Schiller hade synbarligen

svårt att acceptera en radikal mekanisk materialism. Samtidigt präglas han helt uppenbart av ett behov av att kunna ge en rationellt eller empiriskt övertygande förklaring också till mycket grundläggande mentala fenomen. Dessutom hade han svårt att bortse från att det måste föreligga ett slags växelverkan mellan livets andliga och materiella dimensioner. I den senare av avhandlingarna blev detta uppenbart, när han under rubriken "Känslornas fysiognomik" framhöll att "[v]arje affekt har sina speciella yttringar och, så att säga, sin särskilda dialekt, som gör att man kan känna igen den. Och förvisso är detta en beundransvärd vishetsregel, att det ädla och välvilliga *försköner*, medan det nedriga och hätska rämnar i *djuriska* former. Ju mer en ande avlägsnar sig från Guds avbild, desto närmare kreaturet tycks också dess yttre bildning (*Bildung*) komma".⁹

Tydligt är även att han, i tidens anda, hade vissa problem att presentera sin lösning som något generellt giltigt och inte som något knutet till enskilda sinnesområden.¹⁰ Bland annat tenderade han att knyta sinnesorganens uppbyggnad till deras varierande relationer visavi medelkraften och åstadkom därmed ett slags finala förklaringar, något som innebar att han karakteriserade dem med avseende på deras ändamålsenlighet.¹¹ Mest intressant är emellertid att han, genom att introducera tanke på en "medelkraft", i viss mån föregrep sin beskrivning av övergången från förnimmelse till tanke i det tjugonde estetiska brevet. Där hävdade han att sinnet övergår från att ha en förnimmelse till att tänka en tanke med hjälp av en *medelstämning* ("eine mittelere Stimmung"),¹² där sinnlighet och förnuft båda samtidigt skulle vara verksamma. Förvisso är bakgrunden här avsevärt mycket mer komplicerad än i avhandlingstexten med starka influenser från Kant och inte minst från Fichte. Tanken att det skulle föreligga växelverknings mellan livets materiella yttringar och dess andliga blev viktig också för hans syn på bildning och därmed på människans estetiska fostran. Det finns emellertid skäl att komma ihåg att tiden från avhandlingen till de estetiska breven inrymt en genomgripande omvälvning inom filosofin.

Ting och former

I efterdyningarna efter debuten som dramatiker, vilken knappast sågs med blida ögon vid det hertiglga hovet, lämnade Schiller tjänsten som regementsläkare för några kringflackande år som teaterman och författare, samtidigt som han såg sig omkring efter nya möjligheter att återuppta den medicinska verksamheten. Successivt kom han att bygga upp ett kontaktnät av mer eller mindre likasinnade. Där ingick bland många andra filosofen, pedagogen och historikern Johann Gottfried Herder, den ständige brevvännen Christian Gottfried Körner, diktarkollegan Johann Wolfgang Goethe och, så småningom, professorskollegan i Jena, filosofen Johann Gottlieb Fichte.

Under en avstickare till just Jena 1787 hade han haft tillfälle att disputera med en av den Kantska filosofins främste propagandister, Carl Leonard Reinhold och började därefter försiktigtvis att studera Kant. Året därefter kallas han till en oavlönad professur i historia vid universitetet där. När han 1791 drabbades av den lungsjukdom som så småningom skulle ta hans liv blev studierna av Kant och särskilt av den 1790 utgivna tredje kritiken allt intensivare. Nu följde några år av rastlös teoretisk aktivitet. Med några få undantag skrev och publicerade han sina viktigaste teoretiska arbeten i estetik mellan 1792 och 1796, då såväl *Estetiska brev* som *Über naive und sentimentalische Dichtung* (Om naiv och sentimental diktning) förelåg i tryck.

Arbetet med Kants filosofi kan vi avläsa i brevväxlingen med Körner, i synnerhet i de så kallade Kallias-breven (från våren 1793),¹³ där framväxten av grunddragen i hans estetiska tänkande kan följas. En första manifestation fick detta i uppsatsen "Über Anmut und Würde" (1793; Om behag och värdighet) där också influenserna från Kant var minst sagt påtagliga. I hög grad representerade Kant en attityd till verkligheten och ett tänkande som gradvis vuxit fram under de närmast föregående århundradena. Verklighet var den erfarenhet som varseblevs i en kontext av rationellt och empiriskt grundade lagbundenheter. Människan hade blivit en individ med personlig karaktär som förmådde genomskåda och använda sig av den materiella världens egenheter.

För Schiller innebar Kants kritiska idealism en ståndpunkt, som verkade uppfordrande samtidigt som den till vissa delar tedde sig svår att förlikas med. Till det svårare att acceptera hörde, i hans liksom i många andras ögon, den irrealistiska synen på tinget i sig, som var svår att förena med den tidigare medicinarens i grunden realistiska dragning till den naturen representerade. Sålunda försökte Schiller bevisa att omdömen om skönhet kan återföras på objektiva förhållanden, vilket Kant tydligt förnekade. Ett notabelt förhållande med denna argumentation, liksom med Schillers senare estetik, är att Schiller efter att ha läst Kant återupprättade det antika begreppsparet *form* och *materia*, som drastiskt hade förlorat mycket av sin trovärdighet med de kunskapsteoretiska ståndpunkter vi finner hos exempelvis Locke och Hume.

Inte desto mindre hämtade Schiller användningen av formbegreppet från Kants tredje kritik, där det hade lyfts fram både som basen för att något skall kunna tillerkännas estetiskt värde och som en nödvändig förutsättning för att skönheten skall kunna fungera som en symbol för sedligheten. Liksom Kant kopplade han samman upplevelsen av skönhet med upplevelsen av det moraliskt goda, framför allt genom att det i båda fallen skulle handla om att förnuftet själv och inte yttre empiriska förhållanden stiftar lagarna och anger upplevelsernas regelmässighet. I Schillers ögon måste detta på motsvarande sätt gälla både för konstföremål och naturliga föremål, eftersom de senare också bestäms "inifrån" av sin "inre

natur”, sitt väsen. I levande varelser uppfattade han det som att anden bestämmer den inre naturen eller personligheten; när det gäller själlösa ting var det formen som bestämde. Med ett ord som han har lånat från Kant talade han om konstens *heautonomi*. För Schillers del knöts ordet strikt till konstnärliga sammanhang: ”Det fullkomliga kan besitta autonomi i så måtto att dess form är bestämt genom dess begrepp; men heautonomi har endast det sköna, då det endast är här som formen bestäms av dess innersta väsen.”¹⁴

Genom att tillerkänna naturliga föremål samma slags autonomi som var vikt för de människogjorda ting lyfte Schiller inte bara in naturbegreppet på estetikområdet. Det kunde ha varit motiverat med tanke på upplevelser av exempelvis naturskönhet. Därigenom avisade han emellertid också Kants – i och för sig mycket radikala – begreppsteori och dennes konceptualistiska förhållningssätt till förmån för ett slags naturbaserad begreppsrealism.¹⁵ Bakom detta låg möjligen den gamla medicinarerfarenheten eller rörde det sig möjligen om blind övertygelse beträffande konstens objektiva existens. Det är emellertid intressant att Goethe, när han tillbakablickande betraktade den nya filosofins inverkan och sin vänskap med den sedan länge döde Schiller, så tydligt med viss aversion betraktade ett arbete som ”Über Anmut und Würde”. Han hävdade att Schiller där behandlade den goda moder natur synnerligen styvmoderligt.¹⁶ Möjligen berodde detta på att Schiller i så hög grad betonade viljans och själens betydelse för den mänskliga gestaltens skönhet. När det gällde relationerna mellan människans fysiska och andliga sidor hävdade han exempelvis: ”En skön själ utstrålar en oemotståndlig grace också över en bildning som brister i arkitektonisk skönhet och ofta ser man en sådan triumfera över naturens ofullkomlighet.”¹⁷

Form och lek

I samband med Schillers sjukdom lyckades Schillers vänner utverka en längre tids stipendium för honom, vilket bekostades av bland annat den danske prinsen Friedrich Christian von Schleswig-Holstein-Augustenburg. Han demonstrerade för sin del sin tacksamhet genom att skriva ett antal brev kring de estetiska frågor som sysselsatte honom, vilka visserligen var riktade till hans välgörare, men som i högsta grad kunde antas ha allmänt intresse. När han sommaren 1794 hunnit sända sju brev förstördes dessa vid en brand på slottet i Köpenhamn. Han hade då redan meddelat Körner att han gärna skulle vilja skriva om dem och producerade snabbt ett antal nya och väsentligen förändrade brev. De publicerades i omgångar i hans tidskrift *Die Horen* och utkom 1801 för första gången som bok.

Här tog Schiller inte bara ett i många avseenden nytt, utan också ett avsevärt vidare grepp än tidigare om frågorna rörande konstens samhällsliga legitimering. Han rörde sig från vad han uppfattade som det moderna

samhällets problem, via en omfattande argumentation om människans natur, moraliska förhållanden och psykiska egenskaper, till konkreta iakttagelser rörande vad som kännetecknar den sköna formen. Utgångspunkten blev, liksom redan i den första medicinska avhandlingen, den klassiska dualismen mellan tillvarons fysiskt lagbundna sidor och den individuella fria viljan. Nu handlade det emellertid inte bara om problemet att förklara förekomsten av en fri vilja i en värld som behärskades av mekanisk determinism, utan perspektivet var nu i hög grad inspirerat av Kant.

Enligt Kant skapade naturupplevelsen ett perspektiv som fick människan att känna sig intig och obetydlig, medan det motsatta perspektivet – det som hörde viljan och friheten till – i stället lät henne känna sitt eget oändliga värde. Som både moraliskt objekt och kunskapsobjekt hade hon en ställning som gjorde naturen tankemässigt begriplig och handlingsmässigt tillgänglig. Med hjälp av det subtila nät hon hade knutit av aprioriska rumsliga och tidliga former respektive kategoriska strukturer kunde hon fånga karaktären av naturnödvändighet. Det var exempelvis det som Isaac Newton hade gjort med rörelse- och gravitationslagarna i *Philosophiæ Naturalis Principia Mathematica*. Med detta blev naturen både inbegreppet av alla företeelser som erfarenheten gav, men också företeelsernas själva lagbundenhet och deras speciella sätt att existera.

För Schiller såg naturen inte riktigt sådan ut, vare i starkt Kantinfluerade skrifter som Kallias-breven och "Über Anmut und Würde" eller i *Estetiska brev* och "Om naiv och sentimental diktning". Som Violetta Waibel övertygande visat syns i *Estetiska brev* bland annat en tydlig glidning i synen på naturbegreppet, som enligt henne kan återföras på inflytanden från framför allt Fichte men också från Hölderlin.¹⁸ Redan i Kallias-breven hade han, med hjälp av Reinholds Kantuttolkning, gjort ett försök att omforma Kants föreställning om verkligheten som uppdelad i en sfär, där lagbundenheterna i naturen härskade, och en, där människans fria vilja var herre. I *Estetiska brev* hade detta omvandlats till två för människan grundläggande drifter, en *stoffdrift* (*Stofftrieb*) förankrad i sinnligheten och vänd mot naturen samt en *formdrift* (*Formtrieb*) förankrad i förnuftet och grundval såväl för begreppsligheten, som för den individuella personligheten och viljans förmåga att fritt fatta självständiga beslut.

Genom att förankra formdriften i förnuftet och samtidigt exempelvis markera att skönhet var en objektivt bestämbar egenskap skapade Schiller ett problem för den Kants teori som han hade så svårt att släppa. För Kant gällde en tydlig distinktion mellan förnuft (*Vernunft*) och förstånd (*Verstand*), där det första är överordnat det senare som en förmåga att dra slutsatser och komma fram till sådant som är obetingat. Förståndet och förståndsbegreppen var å sin sida knutna till det sinnesmaterial som sinnligheten presenterade. Hos Schiller blev nu förnuftet både något som

– i konstverkets skepnad – objektivt kunde manifesteras sig som en högre form av natur och som samtidigt hade förmåga att sluta sig till något som var obetingat.

På såväl samhälls- som individplanet var den moderna tidens grundläggande problem i Schillers ögon att stoffdriften och formdriften tappade kontakten med varandras förutsättningar. Antingen tog den rena sinnligheten över handen, utan att de nödvändiga kopplingarna till personlighet och moral upprätthölls, eller reducerades verkligheten till en torr och förståndsmässig begreppssamling, utan verkliga relationer till naturen. Den centrala instansen när det gällde förhållandet mellan dessa drifter var förnuftet och den faktiska växelverkan dem emellan framstod som väsensbestämmande för det mänskliga. Inte nog med detta, i förhållandet ville han också se en knutpunkt mellan kunskapsförmåga, hennes moraliska och hennes estetiska omdöme. Här syns tydligt inflytandet från Kants tes om att upplevelsen av en skön form skulle vara analog med upplevelsen av en god handling. Samtidigt beskrev Schiller inte stoffdriftens och formdriftens ömsesidiga växelverkan i särskilt Kantinfluerade ordalag, utan valde att knyta an till sin vän Fichtes teori om växelbestämning, dock utan att göra detta särskilt konsekvent.¹⁹

Intressant i Schillers *Estetiska brev* är det psykologiserande anslaget, vilket i någon mån erinrar om att författaren var en medicinutbildad ung man som också tagit vissa intryck av skotsk 1700-talsfilosofi. Han gör inte sällan ganska avancerade försök att analysera och beskriva mänskliga upplevelser. I tidens anda rör han sig i sådana sammanhang bland funderingar kring människans självmedvetande, självupplevelse och självreflexion. Genom att han vanligen rör sig kring förhållanden som inbegriper både rena förnuftsresonemang och reflexioner rörande sinnesupplevelser får hans beskrivningar en något speciell karaktär. Han påpekar han att stoffdriften ständigt strävar efter att åstadkomma förändring, medan formdriften verkar för att allt skall förbli i god ordning.

Det är tydligt att hans syn på stoff och form här präglas av att hans erfarenheter kommer från en konststart som väsentligen utspelar sig i en temporal dimension; det är dramatikern Schiller som talar. Det blir just förhållandet till den tidsliga dimensionen som ger uppslaget när det gäller det som skall förmedla mellan stoffdriftens sinnligheter och formdriftens personliga djup. För vad är det väl som kan tänkas förmedla mellan sinnesnjutningen å ena sidan och den reflekterade vilja å den andra, om inte leken? Och när han många år efter medicinaravhandlingen presenterade *lekdriften* (*Spieltrieb*) som medelkraften mellan den sinnliga stoffdriften och den förnuftsmässiga formdriften, gjorde han detta med Kants föreställning om konsten som ”ändamålsenlighet utan ändamål” i nära åtanke. För just lekens beteende som om det vore på riktigt är kanske det som lättast exemplifierar att det ändamålsfria kan vara nog så seriöst.

Schillers introduktion av lekdriften som förmedlande instans eller – om man så vill – som medelkraft mellan den materiellt och sinnligt inriktade stoffdriften och den intellektuellt disciplinerande formdriften placerar samtidigt in honom i en lång tradition inom västerländsk estetik. Det är lika lite ett problem att se tanken mot bakgrund av Aristoteles tes i *Nikomachiska etiken* att varje sinne är mest mottagligt för det skönaste av objekten i dess modalitet,²⁰ som till Nietzsches spänningsförhållande mellan det dionysiska och det apolliniska.²¹ Ur detta perspektiv innebär Schillers föreställning om en estetisk fostran inte minst en anpassning av den klassiska estetiken dels till de nya människovetenskapernas olika aspekter, dels till det i sent 1700-tal allt viktigare bildningsbegreppet. Det Schiller med utgångspunkt hos Kant såg som estetisk fostran var den enskilda människans möjlighet att i leken få uppleva den sköna formen, som lärde henne att förstå också det moraliskt goda.

Men med detta blir leken fullt allvar. Det är inte bara i den vi sinnligt lär oss efterbilda andras beteenden. Här lär vi oss sätta namn på både det vi efterbildar och själva efterbildandet. Dessutom är det kollektiva lekan-det en förutsättning för att vi skall kunna lära oss det sociala spel, varigenom dessa namn blir ord och begrepp. Schiller hävdade också med en emfas som han lånade från Kant, att det just är lekens frihet från egentliga ändamål, som gör det möjligt för oss som konstupplevare att bättre kunna bedöma moraliska problem. I enlighet med Kant möjliggjorde smaken ”en övergång från sinnesretningen till det habituella moraliska intresset utan ett alltför våldsamt språng, i det att den föreställer inbillningskraften också i dess frihet som ändamålsenligt bestämbar genom förståndet, och lär oss att finna ett fritt välbehag utan sinnlig retning också hos sinnesföremål”.²²

Därmed har Schiller presenterat en lösning på den pedagogiska fråga han ställde sig i det trettonde brevet: ”Hur kan vi, hur lovvärda principer vi än må ha, vara rättvisa, goda och mänskliga mot andra, om vi saknar förmåga att troget och sant i oss ta upp en främmande natur, att tillägna oss främmande situationer, göra främmande känslor till våra?”²³ Det svar han genom egna funderingar och starkt stöd i sin samtid kommit fram till var inte att människan inte skall fostras, utan att hennes karaktär skall formos med hjälp av konst, vilket innebär att den sinnliga stoffdriften och den intellektuellt disciplinerande formdriften sammansmälte i en förmedlande lek. Att han dessutom försökte göra detta till en samhällsteori är en annan historia.

Summary

Friedrich Schiller and aesthetic education. By Sten Dahlstedt. This article aims to present some of the fundamental thoughts of Friedrich Schiller's *Letters on the Aesthetic Education of Man*. The context is on the one hand

his own education, on the other the late 18th century conception of general education (*Bildung*) as morally important. Of special interest is the materialistic and rational outlook that dominated his training as a physician. This gave him a not always very sophisticated view of mankind. But at the same time it produced an important alternative to established views in religion and philosophy.

Around 1790 Schiller seriously began to study Kant's critical philosophy. On the basis of that and under the certain influence of his friend and colleague at the university of Jena, Johann Gottlieb Fichte, he began to formulate his theory of art and aesthetic education. In this he resurrected the classic concepts of *matter* and *form*, that had lost much of its importance. Fundamental to his theory was the idea that there exists a kind of intermediary force (*Mittelkraft*) between the spiritual aspects of life and the sensuous. Thoughts about this had occupied him already in medical school. In the *Letters on the Aesthetic Education of Man* he tried to demonstrate the necessity of art in human life by pointing at two fundamental human impulses, a material or sensual one and a formal or spiritual one. A third impulse, the play impulse, constituted the intermediary force.

According to Kant art should be without a purpose. When Schiller put play in the center of man's moral education, he gave a very impressive example of how something purposeless could still be immensely serious. This gave classical conceptions of art's moral importance a new meaning in tune with the life sciences of the 18th century. Schiller did this by giving a new turn to Kant's thesis that the experience of a beautiful form is analogous to the experience of something morally good.

Noter

1. Friedrich Schiller, "Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen", *Sämtliche Werke in 5 Bänden*, Gerhard Fricke & Herbert G. Göpfert (red.) (München, 2004), 5, 570–669. Jag har huvudsakligen använt mig av denna utgåva. Översättningar av citat är, om inte annat anges, mina egna. I mån av tillgång på svenska utgåvor av Schillers verk hänvisar jag i texten till svenska titlar i kursiv, av mig översatta titlar anges i rak stil.

2. Kant ger sin syn på hur skönheten kan ses som symbol för sedligheten i *Kritik der Urteilskraft* (1790), § 59, A 251–257, B 254–60.

3. J J Bachhofen, *Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaiokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur* (1861). M Horkheimer & T W

Adorno, *Upplysningsens dialektik. Filosofiska fragment*, (Göteborg, 1981) (*Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*, 1947). M Foucault, *Sexualitetens historia* (2002); (*Histoire de la sexualité*, 1–3; 1976–1984). W Benjamin, "Der Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit" (3:e uppl.), *Gesammelte Schriften*, I:2, 471–508; sv. övers. "Konstverket. i reproduktionsåldern", *Bild och dialektik* (1969; Stockholm/Stehag, 1991), 60–96. Beträffande "vardagslivets estetisering", se Rüdiger Bubner, *Ästhetische Erfahrung* (Frankfurt a. M., 1989).

4. Jean Paul, *Vorschule der Ästhetik* (1804), N Miller (red.) (München, 1995), 43: "die begrenzte Natur mit der Unendlichkeit der Idee umgeben".

5. Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte: Vom Feudalismus des Alten Reiches*

bis zur Defensiven Modernisierung der Reformära 1700-1815, (München), 281–303.

6. Rüdiger Safranski, *Schiller oder Die Erfindung des Deutschen Idealismus* (München, 2004), 11–60.

7. John Neubauer, "The freedom of the machine: On mechanism, materialism, and the young Schiller", *Eighteenth-Century Studies*, 15:3 (Spring 1982), 275–290.

8. Schiller, "Philosophie der Physiologie", *Sämtliche Werke*, 5, 250–268.

9. Schiller, "Versuch über den Zusammenhang der tierischen Natur des Menschen mit seiner Geistigen", *Sämtliche Werke*, 5, 287–324, 317 (§ 22).

10. Ernst Cassirer, *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit* (1907/1922), 1–4 (Darmstadt, 1994), 2, 573.

11. En beskrivning av detta slags finala förklaringsmodeller i äldre (1600-tal) anatomistudier finns i Noga Arikha, "Form and Function in the Early Enlightenment", *Perspectives on science*, 14:2 (2006), 153–188, 162 ff.

12. Schiller, "Ästhetische Erziehung" (= *Eстетiska brev*), *Sämtliche Werke*, 5, 633 (brev 20).

13. Schiller, "Kallias oder Über die Schönheit", *Sämtliche Werke*, 5, 394–433.

14. Schiller, op. cit., 419.

15. Schiller, op. cit., 394–398.

16. Johann Wolfgang Goethe, "Über die Einwirkung der neuen Philosophie", *Goethe Werke Jubiläumsausgabe*, 1–6 (Darmstadt), 6, 407 f.

17. Schiller, "Über Anmut und Würde", *Sämtliche Werke*, 5, 469.

18. Violetta Waibel, "Wechselbestimmung. Zum Verhältnis von Hölderlin, Schiller und

Fichte in Jena", Fichte und die Romantik. Hölderlin, Schelling, Hegel und die späte Wissenschaftslehre. 200. Jahre Wissenschaftslehre: Die Philosophie Johann Gottlieb Fichtes, (Tagung der Internationalen J.G.Fichte-Gesellschaft in Jena, 26. September–1. Oktober 1994 [=Fichte-Studien Bd. 12]) (Amsterdam, 1997), 43–69.

19. Fichtes teori innebär i korthet att två begrepp företeelser ingår i varandras väsentliga bestämningar, vilket innebär att de ofrånkomligen förutsätter varandra. Hos Fichte är det enklaste och mest näraliggande exemplet jaget och icke-jaget, som är varandras förutsättningar och samtidigt ett slags motsatser. Teorin publicerades i hans *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre* hösten 1794 (Johann Gottl. Fichte, *Werke: Auswahl in sechs Bände*, I, (Leipzig, 1911), 275–519). Diskussionen om växelbestämning upptar i stort sett hela arbetets andra avdelning (§ 4). Härtill Waibel, op. cit., där också den bristande konsekvensen och Fichtes reaktion på det hela redovisas.

20. Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1174b 14–1175a 3.

21. Friedrich Nietzsche, *Die Geburt der Tragödie oder Greichentum und Pessimismus*, Werke in drei Bänden, Karl Schlechta (red.), 21 ff. et passim.

22. Kant, *Kritik av omdömeskraften* (*Kritik der Urteilskraft*, § 59, A 257/B 260; sv. övers. Sven-Olov Wallenstein), Stockholm, 214.

23. Schiller, "Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen", *Sämtliche Werke in 5 Bänden*, Gerhard Fricke & Herbert G. Göpfert (red.), (München, 2004), 5, 610 Anm.